

ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ : ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ

(ੳ) ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਰਿਪੇਖ

ਪਰਵਾਸ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਕਾਲ-ਅੰਤਰਾਲ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਪੁਰਾਤਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਅੰਗ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਜਾਂ ਦਬਾਵਾਂ ਅਧੀਨ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਗਈ, ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਪਰਾਈਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੀ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਪਰਵਾਸ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੰਦਰ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ।

“ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਕਿਰਤਕ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਕ ਵਰਤਾਰਾ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਗਲੋਬਲ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।”

ਪਰਵਾਸ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ 'Emigrant' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰ' ਅਤੇ 'ਵਾਸ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। 'ਪਰ' ਭਾਵ ਪਰਾਇਆ ਅਤੇ 'ਵਾਸ' ਤੋਂ ਭਾਵ ਵੱਸਣਾ, ਵਸਨੀਕ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਿਸੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਸਣਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸਮਾਨਾਰਥੀ 'ਆਵਾਸ' ਵੀ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਹਨ, Emigration, Immigration, Migration.

Emigration : ਪਰਵਾਸ, ਦੇਸ਼ ਤਿਆਗ, ਹਿਜ਼ਰਤ, ਜਲਾਵਤਨ।

Immigration : ਆਵਾਸ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਆ ਕੇ ਵਸ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ।

Migration : ਪ੍ਰਵਾਸ, ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਗਮਨ, ਹਿਜ਼ਰਤ।²

Immigration ਅਤੇ Migrant ਦੋਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬ੍ਰਿਟੇਨਿਕਾ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ :

"The term migrant refers to some one who leaves a country while the word immigrant refers to some one who enters a country."³

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ Migrant ਅਤੇ ਆਵਾਸੀ ਦਾ ਅਰਥ Immigrant ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪਰਵਾਸੀ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਲਈ migrant, immigrant ਅਤੇ settlers ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :

ਆਵਾਸੀ MIGRANT :

“ਇਹ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੀਮਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਕਰੋਪੀ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਕੁਝ ਪੰਛੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਿੱਥਿਆ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਕੋਲ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”⁴

ਪਰਵਾਸੀ IMMIGRANT :

“ਉਹ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”⁵

ਆਬਾਦਕਾਰ SETTLERS :

“ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਜਿਹੜੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਬਾਦਕਾਰ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਨਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਅਪਨਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਰਵਾਸੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਮੂਲ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਬਾਦਕਾਰ ਵਜੋਂ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ।”⁶

ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਣ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਆਧਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਿਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਨ ਉਥੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦਾ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਬਣਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। “ਭਾਰਤੀ ਵਸੋਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜਿਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਅਹਿਮ ਆਧਾਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਮਾਜਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਜੀਵਨ ਹਾਲਤਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।”⁷ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ‘ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ’ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ “ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪਹੁੰਚਾਇਆ।”⁸ ਉਹ ਵਪਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਜ਼ਰਖੇਜ਼ ਇਲਾਕਾ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਇਥੋਂ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਆਮ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। “1899 ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਨੇ ਲਾਰਡ ਮੇਅਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਵੀ ਹੇਠ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਘ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ।”⁹ ਇਹ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਵਪਾਰ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵਪਾਰ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਲਈਆਂ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਚਲਾਕੀ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਕ ਬਸਤੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਉਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਾਰਾ

ਮਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੱਚੇ ਪੱਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਮਾੜੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਥੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਪਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਢੋਇਆ ਉਥੇ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਗਏ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਉਤਪਾਦਨ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਉਥੇ ਕਾਸ਼ਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਿਪੁੰਨ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਲ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨਾਂ ਉਸਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਗਵਾਏ। ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਨ ਮੰਨੇ ਹਨ :

- (i) ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਵੰਡ
- (ii) ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਰੁਤਬੇ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ; ਅਤੇ
- (iii) ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ।¹⁰

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਾਲਚ ਅਧੀਨ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਿਥੇ ਗੋਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆ ਨੂੰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਲਿਆ ਕੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਉਥੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੱਖਣਿਆਂ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਮੰਡੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਸਿਖਰਾਂ 'ਤੇ ਸੀ। ਨਵੀਆਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਜੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦਸਤਕਾਰ ਸੂਤੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਕੱਪੜੇ ਬੁਣਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੇ ਹੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਸਨਅਤ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਹੁਨਰਮੰਦ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਵਸਾਇਆ।¹¹

ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇਣ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਸਿਸਟਮ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ

ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੋਂ ਵੀ ਨਿਹੱਥੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਜਿਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਉਥੇ ਇਹ ਸਿਸਟਮ ਤੋੜ ਕੇ ਹੁਣ ਜ਼ਮੀਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵੰਡ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲੇ ਸਿਸਟਮ ਮੁਤਾਬਕ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦਾ ਮਾਲੀਆ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰੀ ਬਰਾਦਰੀ ਅਦਾ ਕਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਕੱਲੇ-ਇਕੱਲੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਵਿਗੜਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਜਿਨਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਮੀਦਾਰ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਉਥੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਨਕਦ ਰੁਪਇਆਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਮੁਤਾਬਕ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੇ ਬਣੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਨਕਦ ਅਦਾਇਗੀ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫ਼ਸਲ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਵੇਚਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਘੱਟ ਮੁੱਲ ਤੇ ਅਨਾਜ ਖਰੀਦਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਵੱਧ ਮੁੱਲ ਤੇ ਵੇਚਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੇਂਡੂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਅਨਾਜ ਧੂਹ ਕੇ ਮੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਸਸਤੇ ਭਾਅ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕੰਗਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਆਰਥਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹੋ ਗਈ।

ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਾਮਲਾ ਤਾਰਨ ਲਈ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਪਰ ਕਰਜ਼ੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਗਹਿਣੇ ਲਿਖਵਾ ਲਈਆਂ, ਜਦੋਂ ਜੱਟਾਂ ਤੋਂ ਗਹਿਣੇ ਪਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਪੈਸੇ ਵਾਪਸ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਿੱਥੀ ਮਨਿਆਦ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਬੈਅ ਕਰਵਾਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। "ਜ਼ਮੀਨ ਗਹਿਣੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਜੋ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੀ, ਹੁਣ ਹਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ 1837 ਈਸਵੀ ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ 7 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਗਹਿਣੇ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।"¹² ਅਜਿਹੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਕੱਖੋਂ ਹੌਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਠਿਨ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਏਸ਼ੀਆਈ ਤੇ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਫੌਜ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ।

ਕੋਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ “ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਘਰ ਘਾਟ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਹਕ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਜੱਟ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੋਂ ਸ਼ਰਮ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਜਾਇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ।”¹³

ਕਾਲ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਪਲੇਗ ਦੀ ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਰਸਾਨੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। “1907 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪਲੇਗ ਇਕੱਲੀ ਹੀ ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ 60,000 ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੀ।”¹⁴ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਢੋਏ ਜਾ ਰਹੇ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੇ ਜੱਟਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਬੁਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਚੇ ਮਾਲ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਫ਼ਸਲ ਤੇ ਰਜਵਾਂ ਖ਼ਰਚ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਵੇਚ-ਮੁੱਲ ਘੱਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅਨਾਜ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਨਾਜ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭੁੱਖ, ਤੰਗੀ, ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਗਈ। “1850 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1900 ਤਕ ਕੋਈ ਲਗਪਗ ਪੰਝੀ ਕਾਲ ਪਏ।”¹⁵ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮਾੜੀ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਰਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਸਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਮਿੱਲਾਂ ਵਿਚ ਢੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। “ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਕਾਮੇ, ਖੰਡ ਦੀਆਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਬਸਤੀਆਂ ਨੂੰ 1834 ਈ. ਵਿਚ ਢੋਏ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ।”¹⁶ ਇਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਿਅਤ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਢੋਇਆ ਗਿਆ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਕੀਤਾ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚਣ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ

ਕਈ ਰਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 1897 ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀ ਡਾਇਮੰਡ ਜੁਬਲੀ ਸਮੇਂ ਹਾਂਗਕਾਂਗ ਸਥਿਤ ਸਿੱਖ ਰਜਮੈਂਟ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜੀ ਲੰਡਨ ਬੁਲਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਅਗਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਸਾਬਕਾ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸੈਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ ਅਤੇ ਵਿਕਟੋਰੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਬੰਦਰਗਾਹਾਂ ਵੱਲ ਰੁਖ ਕੀਤਾ। "ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਨਅਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਸਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ।"¹⁷ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਨ। "ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਮਸਖਰਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੈਂਟੂਸ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲ, ਮਦਰਾਸ ਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਥੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਨੌਕਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।"¹⁸ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਾਰਨੀ ਨੰਬਰ 1	
1842 ਤੋਂ 1890 ਤਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	
ਮੌਰੇਸ਼ਿਸ਼	351,401
ਗੀਆਨਾ	79,401
ਟਿਰਨਡਾਡ	42,519
ਜਮਾਇਕਾ	15,169
ਹੋਰ ਕੈਰੇਬੀਨ ਟਾਪੂ	7,021
ਨਟਾਲ	6,448
ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਬਸਤੀਆਂ	31,346

ਸਾਰਨੀ ਨੰਬਰ 2	
1907 ਤਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੌਮੀਅਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	
ਰੀਆਨਾ	127,000
ਟਿਰਨਡਾਡ	103,900
ਜਮਾਇਕਾ	13,000
ਮੌਰੇਸ਼ਿਸ਼	246,000
ਨਟਾਲ	115,000
ਫਿਜ਼ੀ	31,000

19

19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਕਾ ਦੇ ਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਭਾਟੜਿਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੀ। "19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕੱਲਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ, ਰਜਵਾੜਾ ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 1849 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 1856 ਵਿਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।"²⁰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀਜ਼ੇ ਨਾਲ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਵੇਚਣ ਅਤੇ ਡੱਗੀਆਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਕੱਪੜਾ ਵੇਚਣ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਵੱਧਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਖਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 1934 ਈ. ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਜੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਤਾਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ

ਰਾਜ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰ ਵਿਉਂਤਬਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਵਾਸ ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਦੂਜੀ ਵਿਸ਼ਵ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਮਾਲੀ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਉਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵੀ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਉਥੇ ਫਾਉਂਡਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ, ਰੇਲਵੇ ਵਾਸਤੇ, ਇਮਾਰਤਸਾਜ਼ੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕੰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਿਖਿਅਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ। ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ **ਵਲਾਇਤੀਏ** ਵਿਚ ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ ਨੇ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਹੈ :

“ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਉਪਰੰਤ ਪੱਛਮੀ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਵਾਸਤੇ ਆਵਾਸੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪਈ। ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ ਆਵਾਸੀ ਕਾਮੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਏ। ਆਵਾਸ ਦਾ ਏਨਾ ਵੱਡਾ ਵਰਤਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਪਰਿਆ। ਅੱਜ ਯੂਰਪ ਦਾ ਹਰ ਸੱਤਵਾਂ ਬੰਦਾ ਆਵਾਸੀ ਕਾਮਾ ਹੈ।”²¹

ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੇ ਇੱਛੁਕ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਥੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ 1950 ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਸੀ ਜਿਹੜੇ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੋ ਚਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। “ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ 1950 ਵਿਆਂ ਤੋਂ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਕੋਲ ਜਾਂ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਜੀਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਰਕੇ ਯੋਗ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਲੋਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਟੋਟਾ ਵੇਚ ਕੇ ਜਾਂ ਹੱਥ-ਉਧਾਰ ਫੜ ਕੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪਹੁੰਚੇ।”²²

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਵੀਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ

ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜਾਂ ਫੌਜ ਵਿਚ ਜਵਾਨ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ, ਉਹ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ, ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਇਹ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਇਮੀਗਰੇਸ਼ਨ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਦੂਸਰੇ ਮਹਾਂਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਉਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾਣ ਦੀ ਲਚਕ ਹੋਰ ਵਧੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਕੋਟਾ ਸਿਸਟਮ' ਨੂੰ ਦੁੱਗਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਲੰਡਨ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਲਈ ਕਈ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਆਮਦ ਬਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। "ਲੰਡਨ ਟਰਾਂਸਪੋਰਟ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹੋਟਲਜ਼ ਐਂਡ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਨੇ ਬਾਰਬਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਖੋਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਵਰਕ ਪਰਮਿਟ ਤੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਆਏ।"²³ "1960 ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਲੋਕ ਆਏ ਜਿਹੜੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ।"²⁴ 1962 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਾਮਨਵੈਲਥ ਇਮੀਗਰੈਂਟਸ ਐਕਟ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਾਖ਼ਲੇ ਉਪਰ ਪਾਬੰਦੀ ਲੱਗ ਗਈ। ਇਸ ਐਕਟ ਅਧੀਨ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਿਰਤ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਵਰਕ ਵਾਊਚਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਿਆਦਾਤਰ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਅਧਿਆਪਕ, ਵਕੀਲ ਅਤੇ ਕਲਰਕ ਆਦਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪੁੱਜੇ। 1960 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੂਝਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਸੀ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਵਾਕਿਆ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਭਾਰਤੀ ਕਾਮੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਨੂੰ ਭਰਨ ਖਾਤਰ ਹੀ ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹੋਏ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਰਗੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕਾਂ

ਦਾ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨੀ, ਏਨੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਆਰਥਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਜਲਦੀ ਅਮੀਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ ਪਹੁੰਚਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਿਆਦਾਤਰ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਕੈਟਾਗਰੀ ਦੀ ਸੀ। "ਵਾਊਚਰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵਡੇਰੀ ਗਿਣਤੀ ਸਾਬਕਾ ਫ਼ੌਜੀਆਂ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਗਰੈਜੂਏਟਾਂ, ਕਲਰਕਾਂ, ਟੀਚਰਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੱਤੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੀ।"²⁵ ਵਰਕ ਵਾਊਚਰ ਸਿਸਟਮ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਗਿਣਤੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਜਿਹੜੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਘੱਟਦੀ ਘੱਟਦੀ 1973-74 ਵਿਚ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਲਈ ਆਪਣੇ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਬੱਚਿਆਂ, ਪਤੀ-ਪਤਨੀ, ਮਾਂ-ਬਾਪ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਉਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਰਹਿ ਗਈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

1978 ਈਸਵੀ ਦੌਰਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਨੌਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਇਸ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਬਲਿਊ ਸਟਾਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੌਰਾਨ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਗਈਆਂ ਉਥੇ ਇਸ ਅਰਾਜਕਤਾ ਤੋਂ ਡਰੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗ਼ੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਟਰੈਵਲ ਏਜੰਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੁਕਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਰਵਾਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਬੜਾਵਾ ਮਿਲਿਆ।

1980 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। 1980 ਤੋਂ 1990 ਵਿਚ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਪਨਾ ਲਿਆ ਹੈ।

1951 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2001 ਵਿਚਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਯੂ.ਕੇ. ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ :

ਸਾਲ	ਜਨਸੰਖਿਆ
1951	10,000

1967	26,000
1971	120,000
1981	216,020
1991	269,000
2001	336,000 ²⁶

ਸਾਲ 2011 ਦੀ ਜਨਗਣਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹਰ ਦਸਵਾਂ ਅਤੇ ਵੇਲਜ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਅੱਠਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਕੌਮੀ ਅੰਕੜਾ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ 54,46,000 ਲੋਕ ਪੋਲਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਜਦਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 2,73,000 ਹੈ।²⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸਦਿਆਂ ਲਗਭਗ ਡੇਢ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਗਰੀਬੀ ਤੇ ਬੇਕਾਰੀ ਦੇ ਸਤਾਏ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜਦੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਮੁੱਢਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਆਈ ਹਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਲੱਗ ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜਗ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਲਾਹੁਣਯੋਗ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੋਕ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਤੇ ਸਵੈ-ਨਿਰਭਰ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜਿਊ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਦਾ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿਹਰਾ ਮੁੱਢਲੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੰਤਰ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਹੇਗਾ। ਪਰਵਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੇਕਾਂ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਵੇਰਵੇ ਵੇਖਣ,

ਸੁਣਨ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਖਤਰੇ ਸਹੇੜਨ ਤੇ ਉੱਜਲੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਚਾਅ ਨੂੰ ਕਦੀ ਵੀ ਘਟਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

(ਅ) ਬਰਤਾਨਵੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰ

ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੌੜੇ ਮਿੱਠੇ ਤਜਰਬੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਲੀਹ 'ਤੇ ਤੋਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਤਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅੰਦਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਹੱਦਬੰਦੀਆਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਜਿਸਦੀ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਵਧੀਆ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜਲਵਾਯੂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਰਿਸ਼ਤੇ-ਨਾਤਿਆਂ, ਰਸਮਾਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ, ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤਰੀਕੇ ਹਨ, ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਲਈ ਮਿਟਣ ਵਾਲਾ ਜਜ਼ਬਾ, ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਖਾਣੇ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਣਾ, ਕਣਕ ਦੀ ਰੋਟੀ ਖਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹਨ। ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰਾਈ ਔਰਤ, ਧੀ-ਭੈਣ ਵਾਲਾ ਸੰਕਲਪ ਉਹਨਾਂ ਪੱਛਮੀ ਧਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਬਹੁ-ਨਸਲੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਮਾਜ ਹੈ। "ਬਹੁ-ਸਭਿਆਚਾਰਵਾਦ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਢੰਗ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਮੂਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਕੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।"²⁸ ਬਰਤਾਨੀਆ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦਾ ਠੰਢਾ ਜਲਵਾਯੂ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ

ਪੰਜਾਬੀ ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਉਲਟ ਹਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਥੇ ਜੀਵਨ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਹਲ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਗੇੜੇ ਦੇ-ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਇਨਸਾਨੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਘੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁੱਢਲਾ ਜੀਵਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ, ਪੁਰਖਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਰੁਚੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਤੇ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਚੰਗੇਰੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਪੂਰਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਅਲਗਾਵ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਤੇ ਇਕਲਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕੱਲਤਾ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਜਦ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆਚਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣਨ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਝੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਉਦੇਵਾਂ/ਹੋਰਵਾਂ ਨਿਰੰਤਰ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰ :

1. ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ
2. ਭੂ-ਹੋਰਵਾ
3. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ
4. ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜ੍ਹਾ
5. ਬੇਗਾਨਗੀ/ਅਲਗਾਵ, ਇਕੱਲਤਾ
6. ਸਨਾਖਤ ਦਾ ਸੰਕਟ
7. ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ

8. ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ

1. ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ :

ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਇਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਉਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਤਹਿਤ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ, ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਖਿੱਧ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਉਹ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਕਦੀ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਨਸਲਵਾਦ ਜਾਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਬਰਤਾਨੀਆ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਬਸਤੀਵਾਦੀ/ਹਾਕਮ ਵਰਗ ਦੀ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਤਕੜੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸਹਿਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਜ਼ਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਨਸਲਵਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ, ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹਨ। ਕੋਈ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਰੁੱਪ ਵੰਡ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਸਰੀਰਕ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਮਿੱਥ ਕੇ। ਕੁਝ ਵਿਗਿਆਨੀ ਜੀਨਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਭੂਗੋਲਿਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵੀ ਨਸਲੀ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਬਾਇਡ ਅਨੁਸਾਰ :

- (i) ਗੌਰੇ (caucasoids) ਜਿਹੜੇ ਯੋਰਪ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਪੱਛਮੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

- (ii) ਨੀਗਰੋ (Negroids) ਕਾਲੇ ਤੇ ਭੂਰੇ ਲੋਕ, ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਘੁੰਗਰਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜਿਹੜੇ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਪਿਛੋਕੇ ਵਾਲੇ ਸਨ ਹੁਣ ਪੱਛਮੀ ਗੋਲਾਰਧ ਦੀ ਕੁਲ ਵੱਸੋਂ ਦੀ ਅਨੁਪਾਤ ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮੁਕੀਮ ਹਨ।
- (iii) ਮੰਗਲੋ (Mangoloids) ਪੀਲੇ-ਭੂਰੇ ਲੋਕ, ਤਣੇ ਸਰੀਰਾਂ ਤੇ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੇ ਜੋ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਵਸੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਜਜ਼ੀਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ।²⁹

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਈਡ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਛੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵੰਡ ਦਾ ਆਧਾਰ ਛੇ ਮੁਖ ਨਸਲੀ ਖੂਨ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਸਨ। ਤੇ ਫਿਰ ਦੁਬਾਰਾ ਖੂਨ ਜਾਂ ਜੀਨਜ਼ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਨਸਲੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ।

ਨਸਲਵਾਦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਨਾਕਾਰਤਮਕ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਵਿਵਹਾਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕੋਈ ਇਕ ਸਮੂਹ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਮਨ ਤੇ ਘਟੀਆ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। "ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਨਸਲ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਨਸਲ ਤੋਂ ਜੈਵਿਕ, ਬੌਧਿਕ, ਨੈਤਿਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਮ ਸਮਝਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਝੁਕਾਅ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਸਲ ਦੀ ਤਰਫ਼ਦਾਰੀ ਜਾਂ ਰਈ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।"³⁰

Joe.R.Feagin ਅਨੁਸਾਰ :

"ਅਜਿਹੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋ ਵਿਰਾਸਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਤਮ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਭਾਵਨਾ ਜੋ ਦੁਨੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਮਿੱਥਦੀ ਹੈ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।"³¹

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੋਰੀ ਨਸਲ ਅੰਦਰ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਭਰਿਆ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਿਰੰਤਰ ਜਾਰੀ ਹੈ। "ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕੋੜਾ ਸੱਚ ਹੈ ਜੋ ਉਥੇ ਰਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ

ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਘੁੱਟ ਵਾਂਗ ਪੀਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੋਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਭਰਿਆ ਵਤੀਰਾ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਲਈ ਸਹਿਣ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੁੱਲ ਪੌਡਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।³²

ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਉਂ ਹੀ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਤਮਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਆਮਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਜਾਪੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਵਾਸੀ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣੇ। ਗੋਰਿਆਂ ਨੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਭਿਅਕ ਮੰਨ ਕੇ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਦੇ ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ, ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਗਾਨੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵੱਸੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਭ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਅਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੇਮਾਅਣਾ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਨਸਲਵਾਦੀ ਭਾਵਨਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਰਚ-ਮਿਚ ਨਹੀਂ ਸਕੇ। ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਕਾਰਤਾਮਕ ਸੋਚ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਲੱਗ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਨਸਲੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ, ਅਲਗਾਵ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਆਦਿ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰਾ ਹੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਨਸਲੀ ਅੰਤਰ-ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਸਹਿ ਲੱਛਣੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਘੋਖਣ ਲਈ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ

ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕੱਲਤਾ, ਸ਼ਨਾਖਤੀ ਸੰਕਟ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ, ਪਰਵਾਸੀ ਚੇਤਨਾ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਖਿੰਡਾਅ, ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਮਨੁੱਖ, ਉਦਰੇਵਾਂ, ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਵਿਲੀਨੀਕਰਣ ਅਤੇ ਅਨਕੂਲੀਕਰਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੇ ਸਮਾਜਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕ-ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।''³³

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਧਰ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਹਰ ਖੇਤਰ ਜਿਵੇਂ ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਕ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵੀ ਵਿਤਕਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ, ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਕੂਲੀ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਤੇ ਗੋਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਿਅੰਗ ਕੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ, ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਹਸਪਤਾਲਾਂ, ਹੋਟਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਜਨਤਕ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸਹਿਮ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਇਕ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਗਿਰਾਵਟ ਲਈ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜੋਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪੁਆਰ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਦ ਵੀ ਇਥੋਂ ਦੇ ਅਰਥਚਾਰੇ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸੱਜੇਪੱਖੀ ਸਰਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੀ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਥਾਨਕ ਵੱਸੋਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਛੁਪੀ ਹੋਈ ਨਸਲੀ ਤੇ ਰੰਗ ਭੇਦ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਲਾਭ ਕਈ ਵਾਰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਇਸਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਕਸਾਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਂ ਆਰਥਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ

ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹਰ ਭਾਂਤ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਵਾਹ ਲੱਗਦਿਆਂ ਇਹਨਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।¹¹³⁴

ਨਸਲਵਾਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨਿਸਚਿਤ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਹਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਆਧਾਰ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਆਧਾਰ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਪ੍ਰਥਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਨਸਲਾਂ ਦੇ ਗਰਦਾਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਜਾਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਤਮ ਦੇ ਨਿਮਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਪੱਛਮੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਸਦੀ ਤੋਂ ਉਪਰ ਵਸਦੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤਾਂ-ਪਾਤਾਂ ਤੇ ਗੋਤਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤੋਂ ਉਪਰ ਨਹੀਂ ਉਠ ਸਕੇ। ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਜਾਤੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਵੱਖਰਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਤਕਰੇ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਸੇ ਗੋਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸੰਬੰਧ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ ਪਰ ਅਫ਼ਰੀਕੀ ਜਾਂ ਨੀਗਰੋ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਰਤੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਇਸੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਬਿੰਬ ਹਾਲੇ ਟੁੱਟਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। "ਨਸਲਵਾਦ ਦੇ ਰੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਅੰਤਰ ਪੈਦਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੀਵਾਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਕਲੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ, ਦੰਗੇ ਫ਼ਸਾਦ ਅਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋਈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਰੁਕਿਆ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਸਿਕ ਹੀਣਤਾ ਤੇ ਅਪਮਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾਵਾ ਮਿਲਿਆ। ...ਨਸਲਵਾਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹਾਂ ਅਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਤੇ ਨੀਰਸ ਕਰਦਾ ਹੈ।"¹¹³⁵

ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਅਮਲ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਦਲਾਅ ਨਾਲ ਘਟਿਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿਥੇ ਇਹ ਵਿਤਕਰਾ ਸਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਉਥੇ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ ਤੋਂ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਠੋਸ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗੀ।

2. ਭੂ-ਹੋਰਵਾ/ਉਦਰੇਵਾਂ :

ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਵੀ ਅਹਿਮ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਜੰਮਣ-ਭੋਇੰ, ਆਪਣਾ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ, ਦੋਸਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਪਰਾਈ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦਾ ਨਵਾਂ ਮਾਹੌਲ ਉਸਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤੇ ਓਪਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢਾਲ ਸਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਪਰਤਦੇ ਹਨ। ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ, ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਸਮਾਜ ਲਈ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਯਾਦ, ਕਦੇ ਮਾਪਿਆਂ, ਪਤਨੀ, ਬੱਚਿਆਂ, ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਉਸ ਅੰਦਰ ਉਦਰੇਵਾਂ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਅਤੇ ਉਦਰੇਵਾਂ ਦੋਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਅਭਾਵ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਸ਼ਬਦ ਕੇਵਲ ਸ਼ਬਦ ਨਾਂ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪਣੀ ਸ਼ਬਦ Nostalgia ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਨੌਸਟੈਲਜੀਆ ਦੇ ਰੂਪਰੂਮਾਂ Nostos + Algia ਦਾ ਜਮ੍ਹਾਂ-ਤੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਅਰਥ ਹਨ : ਬੀਤੇ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਅਤੇ ਹੋਰਵਾ।³⁶

“ਹੋਰਵਾ ਉਸ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇ।
ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਇਕੋ ਬੰਦਿਸ਼ ਮੋਏ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹੈ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।
ਉਦਰੇਵਾਂ ਸਤਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।”³⁷

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਉਹ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਭਾਵ ਜਵਾਨੀ ਤਕ ਦਾ ਸਮਾਂ ਏਥੇ ਗੁਜ਼ਾਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਭੂਗੋਲਿਕ ਵਿੱਥਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਸਾਂਝ ਕਦੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਦਰੇਵਾਂ ਜਾਂ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਉਹ ਖਾਹਿਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹ ਉਸ ਥਾਂ ਤੇ ਮੁੜ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜੁੜੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। **ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਕੋਸ਼** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ, ਬੀਤੇ ਵਕਤ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਮੁੜਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਭੂ ਹੋਰਵਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”³⁸

ਪਰਵਾਸੀ ਭਾਵੇਂ ਪਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ ਤੇ ਵੱਸਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਮਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਤਸੱਲੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਕਿ ਬਸ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਾ ਝੱਲਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਸੁਖਾਵੇਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਬੇਗਾਨੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਪਾ ਕੇ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦੁਆਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਲਈ, ਪਰੰਤੂ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਹਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਿਮਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰੂ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ-ਖਿੱਚੂ ਤੇ ਸੌੜੀ ਸੋਚ ਕਹਿ ਕੇ ਨਕਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪਹਿਲੂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕਲਾਪੇ, ਬੇਗਾਨਗੀ ਤੇ ਅਸਥਾਈਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ

ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਕਲਾਪਾ ਤੇ ਅਸਥਾਈਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਅਤੀਤਮੁਖੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਤੀਤਮੁਖਤਾ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਸੀ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਥੇ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਆਮਦ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਇਸ ਹੋਰਵੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਖਤਮ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਘਰ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਾਲੀ ਹਰ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਚੰਗੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਚੰਗੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਤਕ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਵਾਪਿਸ ਪਰਤਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀਆਂ। ਉਥੇ ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਲਾਲਚੀ ਸੋਚ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰੋਂ ਪਿਆਰ ਲਗਾਵ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਕਾਰਨ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਭੂ-ਹੋਰਵਾ ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਪਰ ਅਗਲੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਉਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

3. ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ :

ਬਰਤਾਨੀਆ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਨਾਉ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼, ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਘਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ, ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਹੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਮੁਢਲੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤਾਂ ਕਰ ਲਈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕਰਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਹਿਚਾਣ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਝੋਰਾ ਖਾਣ ਲੱਗਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ

ਪਰਵਾਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਭੋਗਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਇਕੋ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਤਿ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚਲੀਆਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਸ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਦੇ ਹਨ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੌਮ ਜਾਂ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਲੱਖਣ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਉਸਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਰ ਪੱਖ ਸਮੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਜੁੱਟ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸਿਸਟਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਬੌਧਿਕ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।”³⁹

ਸਭਿਆਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਐਡਵਰਡ ਬੀ. ਟਾਇਲਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਸਰੂਪ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ :

“ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਹ ਜਟਿਲ ਸਮੂਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਕਲਾ, ਨੈਤਿਕਤਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਸਮਰੱਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਦਤਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁴⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਆਂ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੁੱਖ-ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਜਟਿਲ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤੋਵਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਜਾਂ ਨਿਮਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਦੂਜੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਵੱਖਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਤਣਾਉ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬਹੁਤ ਕਠਿਨ ਕਾਰਜ ਹੈ। "ਤਣਾਉ ਭਾਵੇਂ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਤਣਾਉ ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬਾਹਰੀ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ, ਚਿਹਰੇ ਉਪਰ ਕਠੋਰਤਾ, ਥਕਾਵਟ, ਬੁੜ-ਬੜਾਣਾ, ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਕੰਬਣਾ ਅਤੇ ਨੀਂਦ ਨਾ ਆਉਣਾ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਣਾਉ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਕਈ ਮਾਨਸਿਕ ਰੋਗਾਂ, ਈਰਖਾ, ਗੁੱਸਾ, ਹੀਣਤਾ ਆਦਿ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"⁴¹ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਮਾਨਸਿਕ ਤਣਾਉ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਉਸਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਹ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਣਾਉ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜਕ ਪਰਿਵੇਸ਼ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ - ਇਹ ਦੋ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਗੱਲਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਖੁਦ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਹ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵ ਹੈ। ਤਣਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਰਅਸਲ, ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਿਚਲਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਭਾਵ ਸਮਾਜਕ ਚੌਗਿਰਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਖਸੀਅਤ ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਪਰਦੇ ਕਾਰਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴²

ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਸ ਕੋਲ ਮੂਲ ਅਰਥਾਤ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਿਸਨੂੰ ਉਸਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਬਣ ਕੇ ਖੁਦ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਜਦੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਪਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਬਦਲਾਅ ਵੀ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮੌਤ ਤਕ ਤੇ ਫਿਰ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਰਸਮਾਂ, ਰਿਵਾਜਾਂ, ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਬੰਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ

ਧੁਰਾ ਪੈਸਾ ਤੇ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਹੈ ਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਜਿਸ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ, ਪਰਿਵਾਰ, ਪਿੰਡ, ਭਾਈਚਾਰੇ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਾਤਿਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੋ ਵਿਰੋਧੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅੰਦਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਵੰਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਮੂਲ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਕੋਈ ਮਾਅਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀਆਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਦੋਵਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਅਸੰਤੁਲਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਇਹ ਅਵਸਥਾ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। "ਇਹ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਭੋਗਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਭੋਗੀਆਂ ਹਨ। ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਂ-ਪਿਉ ਨਾਲ ਅਚੇਤ ਸੁਚੇਤ ਨਫਰਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਫਰਤ ਹੈ, ਵਿਰੋਧ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰੰਪਰਕ ਜਕੜ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।"⁴³

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅੱਜ ਪਰਵਾਸੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ 'ਚ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਹਿਰਾਵੇ, ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਗੀਰੂ ਸੋਚ, ਪੁਰਾਤਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਤਾਂ ਪਾਤਾਂ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਔਲਾਦ ਤੋਂ ਵਿੱਥ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਵੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਦਾ ਕਾਰਨ

ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਜਰੀਰੂ ਸੋਚ ਕਾਰਨ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦ ਸੋਚ ਵਾਲੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮਰਦ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕਮਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਸੁਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਮਾਣਨੀਆਂ ਚਾਹੀਆਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਇਕ ਮਰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਤਰੇੜਾਂ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਤਰਜੀਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੀ ਇਸ ਸੋਚ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕੇ। ਧੀ-ਪੁੱਤਰ ਵਿਚਲਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਉਥੇ ਵੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। "ਸਾਡਾ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚਾ ਮਰਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਹੁ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁ-ਬੇਟੀਆਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰੀਆ ਤੰਗ ਤੇ ਸੰਕੀਰਨ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਉਪਰੋ-ਉਪਰੋ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀਆਂ ਫੜ੍ਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।"⁴⁴

ਤਣਾਉ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਣੀ ਪਛਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਹੁਣ ਨਾ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੈ ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਪੱਛਮ ਦੇ ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ। ਦਵੱਲਿਉਂ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਗੁਆ ਲੈਣ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਤਣਾਉ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। "ਜਿਥੇ ਨਸਲੀ ਨਫ਼ਰਤ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਲਾਈ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਸਨਾਖਤ ਲਈ ਵੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਅੱਜ ਸਮੂਹ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪਨਾ ਸਕੇ ਹਨ, ਮੱਧ ਮਾਰਗ ਅਪਨਾਉਂਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਚੁੱਪ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ' ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।"⁴⁵

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਹੁਣ ਜਦ ਪਰਾਏ ਮੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ

ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋਣ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗੁਰਦੁਆਰੇ, ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੜਾਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਸੰਗੀਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਖਾਣੇ, ਤਿਉਹਾਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤਣਾਉ ਘਟਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗੀ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹੰਢਾਇਆ ਹੈ।

4. ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ :

ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ, ਹਰੇਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਹਾਰ ਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਤੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਆਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦਾ ਇਹ ਅਮਲ ਇੰਨਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਕੀ ਹੈ ? ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਫ਼ਾਸਲੇ ਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਟਕਰਾਉ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਇਹ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚਲਾ ਉਹ ਫ਼ਾਸਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੋਚਾਂ, ਕੀਮਤਾਂ, ਜੀਵਨ-ਕਦਰਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਤੇ ਸੰਕਲਪਣਾਵਾਂ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਢਾਂ, ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਿਖਾਈ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਢਲ ਸਕਣ ਦੇ ਫ਼ਰਕਾਂ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”⁴⁶

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਤੇ ਵੱਡੀ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਚੇਤ ਤੇ ਸਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸੋਚ, ਵਿਚਾਰ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਝੁਕਾਅ ਅਤੀਤ ਵੱਲ ਸੀ ਪਰ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਅਤੀਤ ਨਹੀਂ ਭਵਿੱਖ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਛੱਡਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਭੂ-ਹੋਰਵੇ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ ਨੂੰ ਭੋਗਿਆ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਤਸੱਲੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਬਾਗੀ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਿੱਕੀਆਂ ਜਾਪਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਮਰਿਯਾਦਾਵਾਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਦਕੀਆਨੂਸੀ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਤਾਂ ਵੱਧਦਾ ਹੀ ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਘ ਕੁੜੱਤਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪਾੜੇ ਦਾ ਤੀਖਣ ਅਨੁਭਵ ਉਦੋਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚ-ਮਿਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਬਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਿੰਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸੋਚ, ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਤੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਅੰਤਰ ਇੰਨਾ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

“ਪੀੜ੍ਹੀ ਪਾੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਵਿਆਪਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਇੰਨਾ ਤਕਲੀਫ਼ਦੇਹ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਸਾਧਾਰਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪਾੜੇ ਵਜੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਵਿਸਫੋਟਕ ਸਥਿਤੀ

ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਅਸਾਧਾਰਨ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁴⁷

ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਮੰਤੀ ਸੋਚ ਸਦਕਾ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਰੀਰੂ ਰੁਚੀਆਂ ਥੋਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਮਾਪੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੱਚੇ ਪੱਛਮ ਦੀ ਖੁੱਲੀ-ਭੁੱਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣਾ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉ ਭਾਸ਼ਾ, ਪਹਿਰਾਵੇ ਤੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਮਸਲੇ ਤੇ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ ਪਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਕੇ ਤੇ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਗੋਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਘੁੰਮ ਫਿਰ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ। ਪਰ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਪਲੀ ਤੇ ਵਧੀ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਧਰਮ ਤੇ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਬੰਧਨ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਬਾਰੇ ਚੰਗਾ-ਮਾੜਾ ਸੋਚਦੇ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਖੁੱਲ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਈ ਵਾਰ ਗਲਤ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਹੈ ਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਪਣੇ ਮਾਪਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਰੂਪੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜੀ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਕਾਰ ਤੇ ਇਸਦੇ ਸਿਸਟਮ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਦੁੱਖ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਾਰੂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਕਬੂਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੁਫਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।”⁴⁸

ਸੋ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਵੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਸੰਕਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਹਰ

ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਿਸਾਨੀ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਜਾਰੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕਦਮ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ-ਫੁੱਲੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਿਊਣਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਓਪਰੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਸਹਿਜ ਵਿਚਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਹੁਣ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਵੀ ਲਿਆ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜ਼ਰੂਰ ਖੜੀ ਹੈ।

5. ਬੇਗਾਨਗੀ/ਅਗਲਾਵ, ਇਕੱਲਤਾ :

ਬੇਗਾਨਗੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਜਾਂ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਾਹਰਲੇ ਪਦਾਰਥਕ ਜਗਤ ਦੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕੂਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਅੱਗੋਂ ਬੇਗਾਨਗੀ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੇ ਸਮਾਨਤਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ Alienation ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹੋਰ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਵਿਯੋਗ, ਵਿਰਾਗ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ, ਅਲਗਾਵ, ਤਿਆਗ ਆਦਿ ਵੀ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। "ਬੇਗਾਨਗੀ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਐਸੀ ਪੱਧਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਰਕਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਵੈ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸਦੇ ਕਾਰਜ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।"⁴⁹ ਬੇਗਾਨਗੀ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਅਥਵਾ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ। ਚੇਤਨਮੁਖੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਹਰੇਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ ਜਾਂ ਉਸਦਾ

ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿ ਸਾਰਥਕ ਹੁੰਗਾਰਾ ਭਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰੱਥ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨਗੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਰਵਾਸੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਅਲਗਾਵ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਝੋਰਾ, ਪੁਰਾਤਨ ਸੰਸਕਾਰ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਥੇ ਕੋਈ ਅਹਿਮੀਅਤ ਨਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਛੱਡਣ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ। ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿਰਜੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁਪਨੇ ਅਣਕਿਆਸੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦਾ ਗਲਬਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਇਕ ਰੂਮ, ਖੇਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਮਸ਼ੀਨ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸੀ ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਨੌਕਰ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਤੋਂ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਪਰੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਆਪਣੇ ਦੇ ਕੋਲ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਇਸ ਅੰਤਰੀਵੀ ਦੁਖਾਂਤ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੱਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਇਕ ਵਿੱਥ 'ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ। ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਸਿਰਫ ਇਕ ਭਰਮ ਹੈ। ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦਖਲ-ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਮਾਪਿਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚਕਾਰ ਨਾ ਪੂਰਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਖੱਪਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਘਰ ਤੋਂ ਕੰਮ, ਕੰਮ ਤੋਂ ਪੱਥ, ਕਲੱਬ ਤੇ ਫਿਰ ਘਰ ਵਾਪਸੀ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਦੌੜ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਖੁਦ ਇਕ ਵਸਤੂ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵਧੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਟੈਕਸ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਫਿਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਦਿਨ ਰਾਤ ਕੋਹਲੂ ਦੇ ਬੈਲ ਵਾਂਗ ਤੁਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਕਾਨਕੀ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ

ਟੁੱਟਿਆ ਮਨੁੱਖ ਆਤਮ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਵਾਏ ਦੁਖਾਂਤ ਦੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਉਸਦੇ ਪੱਲੇ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਸਤਿਤਵ ਗੁੱਮ ਗਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਭਟਕਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਪਰਵਾਸੀ ਜੇਕਰ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹਨ, ਹਰ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੈ, ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਨ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਇਕ ਘੁਟਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਦਰੂਨੀ ਘੁਟਣ, ਮਾਨਸਿਕ ਦਬਾਉ ਅਸਲ ਵਿਚ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਉਹ ਉਦਾਸੀ, ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਖਾਲੀਪਨ 'ਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਕੋਲ ਸੁਖ ਆਰਾਮ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਹਨ ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਬਿਗਾਨੇਪਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸਮਾਜਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਅਸੰਤੁਲਨ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋ ਬੇਗਾਨਗੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੁਝ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਹੈ।

6. ਸ਼ਨਾਖਤ ਦਾ ਸੰਕਟ :

ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਬੇਗਾਨਗੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਹਰ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਪਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਦੋ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਵਕਤ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਨੂੰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਖੋਰਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਕਾਸ ਪੱਖੋਂ ਅੱਜ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਪਰਵਾਸੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਖੋਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਵਿਕਾਸ ਇਕ ਸਰਾਪ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਵੈ ਦੀ ਪਛਾਣ ਅਤੇ ਸ਼ਨਾਖਤ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਸ਼ਨਾਖਤ ਦੇ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸਨਾਖਤ ਦਾ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਵੈ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਤਿ ਸੰਕੇ, ਜਗਿਆਸਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਸਤਿਤਵ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਉਤਮ ਨਸਲ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਆਕ੍ਰਮਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਵਸ਼ਿਟਿਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।”⁵⁰

ਪਰਵਾਸ ਦੀਆਂ ਤਲਖ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਰਹੇ ਪਰਵਾਸੀ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਭਿੰਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਨਾ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ। ਜਦੋਂ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖੁੱਸ ਜਾਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਹਸ਼ਿਆਈ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਵਿਚਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਵਾਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ‘‘ਸੀਮਾਵਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋ (ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ) ਸਮਾਜਕ ਦੁਨੀਆਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਣੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕ ਗੈਰ ਯਕੀਨੀ ਵਿਚ ਫਾਬਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਵਾਂ ਦੇ ਅਮਲੇ ਤੇ ਸੁਰਮੇਲ, ਕਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਅਕਸ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।’’⁵¹ ਅੱਜ ਸਮੁੱਚਾ ਵਿਸ਼ਵ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਅਤੇ ਬਦਲਾਅ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਨਿਯਮ ਵੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ/ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਇਕ ਵੱਡੀ ਚਣੌਤੀ ਹੈ।

“ਮੂਲ ਵਾਸੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਗਾਨਾ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਪਛਾਣ ਦੀ ਤੜਪ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਉਸਦੇ ਵਸੇਬੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਪਛਾਣਾਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀਆਂ ਅੰਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਾਲੀ ਪਛਾਣ 'ਚ

ਪਨਾਹ ਲੈ ਸਕਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਸੇਬੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਹੰਘਾਲ ਕੇ ਇਕ ਜਟਿਲ ਪਛਾਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ। ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਪਰਵਾਸੀ ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਹੋਣੀ ਦੀ ਨਿਰਧਾਰਤਕਾਰ ਅਜਿਹੀ ਬਹੁਮੁਖੀ ਪਛਾਣ ਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।''⁵²

ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਉਦੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਅਲੋਪ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਓਪਰਾ ਤੇ ਅਜਨਬੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਟਕਵੀਂ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੋਇਆ ਵਤੀਰਾ ਜਿਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਸੇਬੇ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨਾਲ ਜੁੜਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਰਸਤਾ ਵੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸ ਕਰਕੇ ਸਥਾਪਤੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤਕ ਮਨੁੱਖ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੈਸੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਖਾਤਰ ਹੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਪਰਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਉਸ ਵਕਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਗੁਆ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਸਹਿਮ ਦੇ ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਘਿਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਸਮਰਥਾ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਵਿਘਟਨ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਪਛਾਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਾਂ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਓਪਰਾ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਸੰਕਟ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਸੇਬੇ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ।

7. ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ :

ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹੋਏ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਉਥੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਕੱਟੜਤਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਪੱਗੜੀ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਸ ਲਈ ਸਮੱਸਿਆ ਖੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੱਗੜੀ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਨੌਕਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਨ ਲੱਗੇ। ਆਪਣੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ, ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਬਰਕਰਾਰੀ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾੜ੍ਹੀ ਕੇਸ ਕਟਵਾਉਣੇ ਪਏ। ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਹਿਣ ਕਰਨੀ ਪਈ। ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਅਨੁਸਾਰ ਜੰਮੀ ਪਲੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਟਕਰਾਅ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਛੁੱਟੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੰਦਿਰਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਪਰ ਬੱਚੇ ਛੁੱਟੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂ ਪਰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰੋਕਾਂ ਜਾਂ ਬੰਦਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ਿਰਕਿਆਂ ਵਿਚਲੀ ਧੜੇਬੰਦੀ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਦ੍ਰਿੜ ਪੈਰੋਕਾਰ ਬਣਨ ਦੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾੜਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

“ਸਿੱਖ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਇਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ। ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪਹਿਚਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਜਾਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਦਿੱਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਹੈ।”⁵³

ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੇਤੰਨ ਸੀ, ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਓਨੀ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਵੀ ਪਰਵਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੱਗ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਧਰਮ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈਆਂ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੱਖਰਾ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਬੜਾ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਹੱਡ-ਭੰਨਵੀਂ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲਾ ਬਣਾਇਆ। ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਜਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ, ਪਰ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਕਦੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਣਾਉ ਗ੍ਰਸਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਦੀ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਤਲਖ ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੇ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਨੇ ਜਿਥੇ ਪਰਵਾਸੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ ਉਥੇ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਹੀ ਪਰਵਾਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਣਾਂ ਦਾ ਥਾਹ ਪਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਰੇਵਾਂ, ਸ਼ਨਾਖਤ ਨੂੰ ਖੋਰਾ, ਅਜਨਬੀਅਤ, ਨਸਲਵਾਦ, ਪੀੜ੍ਹੀ-ਪਾੜਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਿੰਨ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਕਾਮ ਖੁੱਲਾਂ, ਰਿਸ਼ਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਸੱਖਣਾਪਨ, ਇਕੱਲਤਾ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚ ਪਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਹਨ। ਪਰਵਾਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਤਾਂ ਮਿਲੇ ਪਰ ਅੰਤਰੀਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ, ਭੋਜਨ ਹੈ ਪਰ ਭੁੱਖ ਨਹੀਂ, ਸੌਣ ਲਈ ਵਧੀਆ ਬਿਸਤਰ ਹਨ ਪਰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਲਗਪਗ ਹਰ ਪਰਵਾਸੀ ਦੀ ਹੋਣੀ ਰਹੀ ਹੈ। 1960-70 ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਦ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਹ ਅਤਿ ਵਿਕਸਤ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਸ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਥੋਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਬੂਲਣਾ ਵੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ। ਪਰ ਅੱਜ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਪਰੋਕਤ ਸਭ ਸਰੋਕਾਰ ਕੇਵਲ ਪਰਵਾਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਬਲਕਿ ਇਹ ਸਭ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵੀ ਸਰੋਕਾਰ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮੀ ਪਹਿਰਾਵਾ, ਪੱਛਮੀ ਭੋਜਨ ਅੱਜ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਮ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣੇ, ਬੁਆਏ ਫਰੈਂਡ ਜਾਂ ਗਰਲ

ਫਰੈਂਡ ਬਣਾਉਣਾ ਕਦੀ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਇਥੇ ਵੀ ਆਮ ਹੈ। ਕਦੇ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਆਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਪਰਵਾਸੀ ਦੇ ਮੂਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੋਗਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਅੱਜ ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਈ ਨਵੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਤੇ ਵੰਗਾਰਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਧਾਰਾ ਵੀ ਆਪਣਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਏਗੀ।

(ੲ) ਸਾਹਿਤ : ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਸਾ + ਹਿਤ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ : ਕਲਿਆਣਮਈ, ਹਿੱਤਮਈ, ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਜਾਂ ਰਚਨਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ, ਮੰਗਲ ਦੀ ਜਾਂ ਕਲਿਆਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਾਹਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਹਿਤਯਮ' ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਹਨ : ਸੰਜੋਗ, ਮੇਲ ਤੇ ਸਾਥ।⁵⁴ ਅਰਥ ਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਨ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਪਦਾਂ ਦੇ ਸੁਯੋਗ ਸੰਬੰਧ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦ ਸੋਹਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਲਿਖਣ ਢੰਗ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਲਈ ਪ੍ਰਯੁਕਤ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਪਰਿਆਇਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ 'ਸਾਹਿਤਯ' ਹੈ ਭਾਵ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ ਦਾ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਸਹਿਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਸਾਥ ਹੋਣਾ।⁵⁵ ਸਹਿਭਾਵ ਹੋਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਅਰਥ, ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਵ ਦੀ ਪਰਸਪਰ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਲਿਟਰੇਚਰ (Literature) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲਿਟਰੇਚਰ ਲਾਤੀਨੀ ਦੇ 'Litera' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ।⁵⁶ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸ਼ਬਦ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੈਟਰਜ਼ ਭਾਵ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਜਾਂ ਲਿਪੀਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। "ਲਿਟਰੇਚਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ

ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ।⁵⁷

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਤਿ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ :

“ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸੂਖਮ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਉਪਜਾਣਾ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਚੰਗੇਰੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ।”⁵⁸

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਵਿਆਪਕ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਨ; ਦੂਜਾ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਸੀਮਤ/ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ, ਰਸਾਤਮਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਵਿਤਾ, ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ, ਵਾਰਤਕ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਕਲਾਤਮਕ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸਨੂੰ ਭਾਵਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼** ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

- “ (i) ਸਾਹਿਤਯ ਸੰ. ਸੰਗਯਾ ਸਾਹਿਤ (ਸਾਥ) ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਮੇਲ, ਇਕੱਠ।
- (ii) ਉਹ ਕਾਵਯ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਸ, ਅਲੰਕਾਰ, ਛੰਦ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।
- (iii) ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਯਾ ਦੇ ਸਰਵ ਅੰਗਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕੱਠ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਸਾਹਿਤਯ ਹੈ।”⁵⁹

ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਜੋ ਲਕਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਹੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵੀ ਮੰਨੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਕਸ਼। ਇਸਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਤਿਅਮ (ਸੱਚ), ਸ਼ਿਵਮ (ਮੰਗਲਮਈ) ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ (ਸੁਹਜ) ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਏਥੇ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸੁਮੇਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

“ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਉਦੈ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ।”⁶⁰

ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦੀ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨੋਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਥਿੰਦ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਹੈ :

“ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਕੋਮਲ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਅਭਿ-ਵਿਅੰਜਨਾ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਪਦ ਜਾਂ ਗੱਦ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ, ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਉਪਰ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁶¹

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਆਧਾਰ ਖੋਖਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਟੁੱਟ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਾਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਸਮਾਜ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲਣ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜ ਕੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਜੀਵਨ ਮੂਲਕ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ ਵਿਰਾਸਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤਕ ਇਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦੀਆਂ

ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਗੋਂ ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫਲ, ਪੱਤੇ ਅਤੇ ਜੜ੍ਹਾਂ-ਬੂਟੀਆਂ ਆਦਿ ਖਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੇਟ ਦੀ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਤਿਆਗ ਕੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਰੀਰਕ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਭੁੱਖ ਮਿਟਾਉਣ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਕਬੀਲਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਰਹਿਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਕ ਜੁੱਟ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੋੜ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ। ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਜਿਸ ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਇਸ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ :

ਵਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਯੁੱਗ

ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਯੁੱਗ।⁶²

ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਮਾਨਵ ਜਾਤੀ ਅੱਜ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੰਗਠਨ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਰੇਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਸੰਬੰਧ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਉਦੇਸ਼, ਹਿੱਤ, ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਰੁਚੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਸਮਾਜ ਸਮੂਹਕ

ਸੰਗਠਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਸਪਰ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਹੈ।

ਮਨੁੱਖ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੈ। ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

“ਸਮਾਜ ਮਨੁੱਖਾਂ ਇਸਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਦਰਜੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਜਿੰਦਾ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿਚ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋਣ।”⁶³

E.B.ਰਿਊਟਰ ਅਨੁਸਾਰ :

“ਸਮਾਜ ਇਕ ਅਮੂਰਤ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸਮੂਹ ਦੇ ਦੋ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਦੱਸਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਥਿਰ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਜਟਿਲਤਾ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।”⁶⁴

ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੈਰੀ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਮਤ ਹੈ :

“ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਭਾਵ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਂ ਅਕਸਰ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠਨ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ।”⁶⁵

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਇਕ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਸਮੂਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕੁਝ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਤਾਣਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਕਿਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜ ਕੇ ਮੁੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਸੇਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਉਘੜਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਟੁੱਟ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਦਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਅਤੇ ਅਧਾਰਹੀਣ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਨਾਮਵਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ :

“ਹਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਸਮਾਜਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਹੋਂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ ਹੋਂਦ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”⁶⁶

ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ ਇਸਦੀ ਕੀਮਤ ਪਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਹਿਤ ਇਕ ਸਮਾਜਕ ਘਟਨਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਵਸਤੂ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੱਖਰਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਵੱਖਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਕੀ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਹਿਤ ਮੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਅਨਿੱਖੜ ਸੰਬੰਧ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਵਿਚਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੇਖਦਾ ਅਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੇਸ਼

ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਰੀਤੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੁਹਜਮਈ ਵੀ ਲਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਯੁੱਗ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ, ਜਿੱਤਾਂ-ਹਾਰਾਂ ਤੇ ਆਸ਼ਾਵਾਂ-ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਡਾ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ :

“ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਜਿਥੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸੇਧ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਮਾਜ ਸਾਹਿਤ ਲਈ ਸਮੱਗਰੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਿਆਂ ਗਿਆਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪ ਮਨੁੱਖੀ ਜਜ਼ਬਿਆਂ, ਸੰਧਰਾਂ, ਸੁਪਨਿਆਂ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਨਾਲ ਘੋਲ ਤੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਾਜਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਆਪਸੀ ਖਿਚੋਤਾਣ, ਕੌਮਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਯੁੱਧ, ਜਨਮ-ਮਰਨ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੁਖਾਂਤ ਦੁਖਾਂਤ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤਰਣ ਹੈ।”⁶⁷

ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਹਰ ਸੋਚਣੀ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਮਾਜਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁੜ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਰੋਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Concern ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ਕਾਰੀ ਨੇ ਵੀ ਇਸਦਾ ਅਨੁਵਾਦ ਸਰੋਕਾਰ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਾਂ ਵਿਚ 'ਸੰਬੰਧਸ਼ੀਲਤਾ', 'ਚਿੰਤਾ', 'ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ', 'ਦਿਲਚਸਪੀ', 'ਫਿਕਰਮੰਦੀ' ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। **ਹਿੰਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਸ਼** ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਰੋਕਾਰ'

ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਆਪਸ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦਾ ਸੰਬੰਧ', 'ਲਗਾਵ', 'ਵਾਸਤਾ'।⁶⁸ ਉਰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਸਰੋਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰਯੋਜਨ', 'ਵਾਸਤਾ', 'ਸੰਬੰਧ' ਅਤੇ 'ਤੁਆਲਕ' ਆਦਿ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।⁶⁹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼ ਵਿਚ concern ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ, ਸਰੋਕਾਰ ਜਾਂ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖਣਾ, ਵਾਹ ਪੈਣਾ, ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਣਾ, ਚਿੰਤਾ ਹੋਣਾ, ਫ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।⁷⁰ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਕ ਭਾਵਵਾਚੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਕਲਪ-ਆਤਮਕ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਵੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰੋਕਾਰ ਸ਼ਬਦ ਸੰਦਰਭ, ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪੱਖ, ਸੰਬੰਧ, ਵਾਸਤਾ ਆਦਿ ਤਕ ਵੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਰਥ ਉਤਪਾਦਿਤ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਹਰ ਘਟਨਾ, ਕਾਰਜ, ਮਾਨਵ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਾਂ ਸੰਸਥਾ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਇਕ ਕੜੀ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਿਧਰੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ, ਕਿਧਰੇ ਧਾਰਮਿਕ, ਕਿਧਰੇ ਪਾਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਜੋ ਸਰੋਕਾਰ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਚੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

“ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਹਾਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਇਸਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਸਮਾਜਿਕ ਚੌਖਟੇ ਨੂੰ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਟੀਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਟੀਚਾ ਹੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ।”⁷²

ਅੱਜ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬੀਤੇ ਦੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਆਪਣਾ ਵਜੂਦ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਜਾਂ ਸਮਝ ਪਿੱਛੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਕੱਲ ਅਤੇ ਅੱਜ ਨੂੰ ਬਹੁ ਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਜਾਂ ਜਾਂਚਣ ਪਰਖਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇੰਜ ਸਰੋਕਾਰ ਤੇ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦੇ ਪਹਿਚਾਣ ਦੀ ਰਾਹੇ ਤੁਰਣ ਦਾ ਅਰਥ ਕੱਲ੍ਹ, ਅੱਜ ਤੇ ਭਲਕ ਦੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਦਵੰਦਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਭਾਵੀ ਸੰਕਟ ਦੀ ਪਛਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਭਵਿੱਖਮਈ ਰੁਖ ਵੱਲ ਮੋੜਵੇਂ ਹਨ। ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਭਵਿੱਖਮਈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥ ਕੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਟੀਚਾ ਆ ਰਹੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ ਆ ਰਹੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਕ ਪੁੱਜਦੀ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦਾ ਹੈ :

“ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਆਪਹੁਦਰੀਆਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਜਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਆਹਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਦੋਂਕਿ ਸਰੋਕਾਰ ਗਿਣਿਆ, ਮਿੱਥਿਆ, ਸੋਚਿਆ, ਸਮਝਿਆ ਚੇਤਨ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮੱਸਿਆ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨੂੰ ਰੂਪ ਦੇਣਾ ਸਰੋਕਾਰ ਹੈ।”⁷³

ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਰੋਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਥੀਮ ਅਤੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੋਲ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਅਧੀਨ ਜੋ ਸਰੋਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਗ਼ਮੀਆਂ, ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ, ਅਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਸਮੇਂ ਪੇਸ਼ ਹੋਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੀ ਉਲੀਕਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸਰੋਕਾਰ ਤਿੰਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਲਾਤਮਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ

ਹੁੰਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਕ, ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਸੀ, ਨੈਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਕੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

- - - - -

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਜੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨਹਿਰੂ, ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਪੰਨਾ 23.
2. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਪੰਨੇ 310, 445, 553.
3. **Shorter Oxford English Dictionary**, Vol.1, p. 261.
4. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਜਲਾਵਤਨ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ 59.
5. ਉਹੀ।
6. ਉਹੀ।
7. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, "ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੰਦਰਭ", ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ (ਸੰਪਾ.), ਐਸ.ਪੀ. ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 149.
8. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 9.
9. ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸਰਲ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 159.
10. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੱਜ, ਪਰਵਾਸ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ, ਪੰਨਾ 45.
11. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਸੰਪ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪੰਨਾ 38.
12. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਹਿੰਸਰਾ, ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 16.
13. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਗ਼ਦਰ ਪਾਰਟੀ ਲਹਿਰ, ਪੰਨਾ 57.
14. Harish K Puri, **Ghadar Movement : Ideology, Organization & Strategy**, p. 14.
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 14.
16. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਵਲਾਇਤੀਏ, ਪੰਨਾ 14.
17. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਸਲੇ, ਪੰਨਾ 125.
18. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, ਵਲਾਇਤੀਏ, ਪੰਨਾ 19.
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 16.
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ .

21. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, **ਵਲਾਇਤੀਏ**, ਪੰਨੇ 26-27.
22. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, **ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 70.
23. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, **ਵਲਾਇਤੀਏ**, ਪੰਨੇ 26-27.
24. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, **ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 71.
25. ਅਮਰਜੀਤ ਚੰਦਨ, **ਵਲਾਇਤੀਏ**, ਪੰਨਾ 27.
26. **Encyclopedia - wikipedia.org/wiki/punjabi-diaspora.**
27. **ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ**, ਜਲੰਧਰ, 31 ਜਨਵਰੀ 2013, ਪੰਨਾ 1-2.
28. ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, **ਪਰਵਾਸ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟ**, ਪੰਨਾ 36.
29. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ (ਉਧਰਿਤ ਹਵਾਲਾ), **ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ**, ਪੰਨਾ 4.
30. Johan E.Parby, **Majority Minority Relations**, p. 15.
31. **ਉਹੀ**, ਪੰਨੇ 46-47.
32. ਬਲਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧੀਰ, "ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਯਥਾਰਥ", **ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 150.
33. ਹਰਚੰਦ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, "ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ", **ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 54.
34. **ਪਰਵਾਸ**, ਅਕਤੂਬਰ 1990, ਪੰਨਾ 18.
35. ਐਸ.ਪੀ.ਸਿੰਘ (ਸੰਪ.), **ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 17.
36. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, **ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜਨਜੀਵਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 65.
37. ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, **ਸੰਵੇਦਨਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ**, ਪੰਨਾ 96.
38. **ਉਹੀ**, ਪੰਨਾ 87.
39. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਫਰੈਂਕ, **ਸਭਿਆਚਾਰ : ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ**, ਪੰਨੇ 24-25.
40. **Primitive Culture**, p. 2.

41. ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗਲਪ : ਸਭਿਆਚਾਰ ਤਣਾਉ ਤੇ ਪਾਸਾਰ (ਸ਼ੋਧ ਪ੍ਰਬੰਧ), ਪੰਨਾ 20.
42. ਪੁਸ਼ਪਿੰਦਰ ਕੌਰ, "ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ : ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਤਣਾਉ", ਖੋਜ ਦਰਪਣ (ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਜਨਵਰੀ 1996, ਪੰਨਾ 37.
43. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ, ਪਰਵਾਸੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪਰਵਾਸ ਪੁਸਤਕ ਲੜੀ ਇਕ, ਅਕਤੂਬਰ 1990, ਪੰਨੇ 30-31.
44. ਹਰਬਿੰਦਰ ਕੌਰ, ਉਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 209.
45. ਕੇਵਲ ਸਿੰਘ ਪਰਵਾਨਾ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਸਲਵਾਦੀ ਪਰਿਪੇਖ, ਪੰਨਾ 104.
46. ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਪੰਨਾ 30.
47. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 13.
48. ਐਸ.ਪੀ.ਸਿੰਘ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 143.
49. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ : ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 62.
50. ਖੋਜ ਦਰਪਣ (ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਜਨਵਰੀ 1989, ਪੰਨਾ 62.
51. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60.
52. ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀ, ਪੰਨਾ 110.
53. ਜਗਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪੁਨਰ ਸੰਵਾਦ, ਪੰਨਾ 25.
54. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 2.
55. ਧਿਰੇਂਦਰ ਵਰਮਾ, ਸਾਹਿਤਯ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤਯ ਕੋਸ਼ (ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ), ਪੰਨਾ 920.
56. **The Chamber 's Twentieth Century Dictionary**, p. 622.
57. **ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼** (ਸੰਪ.), ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਪੰਨਾ 243.
58. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ (ਸੰਪ.), **ਸਾਹਿਤ ਕੋਸ਼ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ**, ਪੰਨਾ 197.
59. ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, **ਗੁਰਸ਼ਬਦ ਰਤਨਾਕਰ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼**, ਪੰਨਾ 133.

60. ਟੀ.ਆਰ.ਵਿਨੋਦ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ, ਪੰਨਾ 27.
61. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਲੋਕਯਾਨ ਅਤੇ ਮਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਨਾ 36.
62. ਮਾਰਕਸ ਅਤੇ ਏਂਗਲਜ਼, ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ (ਭਾਗ ਤੀਜਾ), ਪੰਨਾ 164.
63. **Dictionary of Terms**, p. 157.
64. E.B.Reuter, **Hand Book of Sociology**, p. 157.
65. ਹੈਰੀ ਸ਼ਾਹ, **Dictionary of Literary Terms**, p. 349.
66. F.H.Giddings, **The Principles of Sociology**, p. 7.
67. ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ (ਸੰਪ.), 'ਸਮਾਜ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ', ਸਾਹਿਤ ਅਧਿਐਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ, ਪੰਨਾ 192.
68. ਆਦਿਕਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨਿਕਾਸ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਪੰਨਾ ੳ.
69. ਹਿੰਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਭਾਸ਼ਾ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 1182.
70. ਮੁਹੰਮਦ ਮੁਸਤਫਾ ਖਾਂ 'ਮਦਾਨ' (ਸੰਪ.), ਉਰਦੂ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 673.
71. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਸ਼, ਪੰਨਾ 142.
72. ਡਾ. ਅਕਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਾਹਲ, ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਕਥਾ ਜਗਤ ਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ, ਪੰਨਾ 27.
73. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

- - - - -